

УДК94(477.83)«1941»

УЧАСТЬ ГАЛИЧАН У ЛЬВІВСЬКИХ ПОГРОМАХ ЛИПНЯ 1941 РОКУ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

PARTICIPATION OF GALICIANS IN LVIV POGROMS OF JULY 1941: HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

Михайлюк М. В.,

кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (Київ, Україна), e-mail: m.mykhayluk77@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>

Mykhailiuk M. V.,

Candidate of Historical Sciences, Researcher, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: m.mykhayluk77@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>

Аналізується історіографія питання участі пересічних галичан у львівських антисемітських погромах у липні 1941 р., які провокувала і підтримувала нацистська окупаційна влада. Увага акцентується на спогадах євреїв – жертв погромників та їх джерелознавчому аналізі. У висновках зазначається, що частина нелояльно налаштованих галичан (українців, поляків) чинила аморально: цькували, змущалися і били переважаючих євреїв, яких вважали винними у злочинах НКВС. Справжнє число липневих втрат встановити складно, оскільки науковці оперують різними цифрами від кількох сотень до кількох тисяч жертв.

Ключові слова: історіографія, єврейські погроми у Львові, жертви більшовиків, окупаційна влада, «Дні Петлюри».

The article deals with anti-Jewish pogroms in Lviv, in which local residents participated. Pogroms supported the occupying power. The reasons for the cruel treatment of the Jews became their loyalty to the Soviet policy in the region of 1939–1941, as they were subject to legal restrictions and oppression under the Polish authorities. The reason for the repression was the opening by the Germans of the NKVD prisons, where Ukrainian patriots opposed to the Bolshevik government were killed. The main pogroms occurred at the beginning and end of July 1941, when in Lviv the occupying power belonged to the German military commandant's offices. Although they did not particularly support the punitive measures of the SS, they nevertheless did not subject the local pogromists to significant punishments. Galicians participated in the pogroms – both Ukrainians and Poles. Jews were humiliated, beaten, robbed. There are known cases of intentional murder, but very few of them. Among the rioters distinguished representatives of the Ukrainian police, formed from the national-patriotic forces and controlled by the German military commandant's office. They took Jews out of their apartments/houses, drove to the prisons of the NKVD, where they were forced to carry the bodies of those killed and put them in the yard so that local women could recognize their husbands, sons, brothers and bury their bodies according to Christian tradition. Since there were quite a few representatives of the Jewish nation among the Chekists, local Jews became the scapegoat for all the sins of their fellow tribesmen. Relatives of the brutally murdered people did not hide their feelings. In the «Days of Petliura», anti-Jewish excesses also occurred: Jews were arrested, robbed and beaten. The total number of people killed on the pogrom days is still not known. Researchers cite different numbers, which are measured in hundreds and thousands of victims. It is necessary to distinguish the number of people killed during targeted mass actions carried out by the Nazis in the city with the victims of pogrom-mongers, since the goals and methods of destruction were different.

Keywords: historiography, Jewish pogroms in Lviv, victims of the Bolsheviks, occupying power, «Days of Petliura».

Проблема участі галичан в антиєврейських ексцесах початку нацистської окупації українськими істориками [3; 6–8; 10; 12; 14–15; 17–18; 22–24; 31; 35; 38], журналістами, публіцистами, іншими зацікавленими особами [13; 19; 25; 36] порушувалася неодноразово, оскільки тема

є гострополемічною і різними поколіннями дослідників сприймається неоднозначно. Я. Грицак в одному з чисельних інтерв'ю наголошував, що донині достеменно соціальні передумови тих подій належним чином не вивчені, а найбільше суперечок виникає щодо участі у погромах українських націоналістів. «Українські історики лише починають про це говорити, – зазначає він, – зараз проходить визнання цієї теми, бо ані наше радянське минуле, ані сучасні політичні обставини не є сприятливими для розвитку академічних дискусій щодо погромів чи Голокосту» [25].

На сьогодні в історіографії відсутня повна реконструкція подій кінця червня–липня 1941 р. Окремі аспекти проблематики залишаються різносторонніми у трактуванні. Серед них національна ідентифікація учасників погрому, відповідальність за насильство, які донині залишаються актуальними та епіцентром дискусій [8]. В. Расевич ще у 2008 р. наголошував, що на тему Львівського погрому написано досить багато, зібрано величезний масив документів та свідчень, однак бракує безстороннього дослідження українською мовою. Українські історики в гірших традиціях ідеологічної боротьби чомусь все намагаються виправдати дії погромників, або ж приховати за пропагандистською риторикою дійсний розвиток подій [23].

Різні методологічні підходи у вивченні становища львівського єврейства протягом 1939–1941 рр. спостерігаються в західній історіографії, яка представлена працями Е. Йонеса [11], О. Бартова [1–2], К. Струве [26–29; 41], Д.–П. Химки [32–34], В. Лауер [16], О. Гнатюк [5] та інших дослідників [39]. Аналізуючи українські джерела, цікаві думки і міркування висловлює російський історик О. Дюков [9]. На відміну від спогадів українських авторів [20–21], тема особливо болісно сприймається єврейськими жертвами подій [4; 30; 37; 40]. Водночас в сучасній вітчизняній історичній науці відсутні історіографічні праці з детальним аналізом погромних настроїв галичан. У зв'язку з цим актуальним лишається з'ясування здобутків вітчизняних науковців у висвітленні окресленої проблеми, систематизація напрацювань.

Метою статті є історіографічний аналіз погромних явищ липня 1941 р., які засвідчили активну участь галичан у цькуванні та змушанні над євреями. Об'єктом дослідження виступають лише пересічні громадяни, жителі Львова та околиць, а не представники «української народної міліції», сформованої з прихильників ОУН, які теж брали активну участь у погромах.

Науковцям відомо, що прихід Червоної армії у Львів у вересні 1939 р. частина євреїв розглядала як визволення від польської окупації, хоча з часом сильно розчарувалися у радянській владі [10, с. 278]. Прихід радянських військ вітав відомий лікар, професор Людвік Гіршфельд. Єврейська біднота зустрічала більшовиків у кокардах з червоними зірками, що викликало сміх у російських офіцерів. Місцеві євреї прокомуністичної орієнтації почали захоплювати державні органи влади на селі [5, с. 42, 142].

У червні 1941 р. по Львову ширилися чутки про причетність євреїв до складання «списків» депортованих у Сибір [20, с. 166]. «Ми не маємо доказів, що погроми були спланованою акцією з боку будь-якої української політичної сили, ми маємо докази, що українці брали у цьому участь. Це схоже на вибухову хвилю помсти за радянський терор, і за вбивства в'язнів», – наголошує Я. Грицак. Історик поділяє думку про те, що у свідомості галичан радянська влада значною мірою асоціюється з єврейством і «жидокомуною», тому погроми цілком могли бути «відплатою» за прихильність до більшовицької влади [25]. За приклад І.–П. Химка наводить статтю з «Краківських вістей» українського журналіста Геннадія Которовича, в якій той писав, що виконавцями вбивств були «жидо–московські бестії», «жидівсько–большевицька зграя». Тому вважає її типовим проявом тогочасної пропаганди, яка потрапила на сприятливий/придатний ґрунт [34, с. 67].

Відкриття радянських тюрем у Львові з розстріляними політв'язнями спричинило у населення масову істерію. У перші дні липня, за різними оцінками, було знайдено і поховано від 650–709 до 1039 тіл, але їх розкопки та захоронення продовжувалися до весни 1942 р. [29]. О. Бартов висловив впевненість, що для поляків та українців звинувачення євреїв у радянських репресіях були звичним явищем. Обидві етнічні групи мали антиєврейські погляди, закорінені у традиційних упередженнях, релігійних постулатах, націоналістичній ідеології; вірили в єврейську прихильність до комунізму. Ставши перед вибором між нацизмом і комунізмом, вони, знаючи про антисемітську політику перших, обирали других. Для значної кількості євреїв (дрібних ремісників, крамарів, торгівців) комунізм вважався менш небезпечним, аніж нацизм. Тому єврейська молодь, зіткнувшись з польською антиєврейською політикою, повірила у справедливість комунізму на фоні зростаючого радикального націоналізму та расизму. Водночас, «казку» про співпрацю євреїв з комуністами, історик називає «міфом» і неправдою [1, с. 70–71, 74–75]. О. Гнатюк теж вважає, що євреї трактували радянську владу як менше зло і мали страх перед німцями. Масової радості з приводу появи Червоної армії у них не було [5, с. 116].

Подібної думки І. Дерев'яний, який зазначає, що твердження про тісну співпрацю єврейського населення з комуністичною владою є відголоском міфу минулого про «жидобільшовизм». Міф про «засилля євреїв в НКВС» спростовує документ про національний склад співробітників УНКВС Львівської області станом на 8 лютого 1941 р. Згідно з ним, росіяни складали 50% усіх працівників, українці – 35,2%, євреї – 9,3%, вірмени і поляки – по 1,7%. Росіяни переважали серед середнього та вищого офіцерського складу (вище ст. лейтенанта державної безпеки), українці – частково середній та нижчий (лейтенант державної безпеки та нижче). Євреї мали переважно посади в адміністративному апараті НКВС: секретарі, друкарі та працівники

архіву. Виняток становив начальник тюремного управління УНКВС Львівської області – Лерман [3; 8].

Ю. Радченко, аналізуючи іноземні джерела, акцентує увагу на націоналістичних антиєврейських проявах, при цьому зазначаючи, що участь українців наряду з поляками у антиєврейських погромах є відомим фактом [22]. «Мені довелось зустрітись із кількома індивідуальними свідченнями. – повідомив Я. Кіт. – Я говорив з людьми, які пережили нацистську окупацію у Львові, однак вони заперечували те, що в місті були єврейські погроми. Вони казали: «Я була тоді, я не бачила жодних погромів, я нічого не чула». Мене це дивувало... Люди говорять одне, а джерела свідчать інше» [38].

Тож більшість євреїв вітала прихід радянських військ і залюбки йшли на державні посади, які не були їм доступні через дискримінацію в роки польської влади. Це викликало невдоволення серед українського суспільства. Відтак влітку 1941 р. німецькій пропаганді було не складно переконати галичан у тому, що основною метою єврейства є активна допомога більшовикам у винищенні українства. Євреїв системно звинувачували у співпраці з радянською владою, у причетності до злочинів НКВС. Хоча не всі вони були ідеологічними послідовниками більшовизму, а звичайними пристосуванцями.

Погроми супроводжувалися фізичним насиллям над євреями (знуцанням і побиттям), інколи навмисними вбивствами, пограбуванням і захопленням єврейського майна. Часто українське населення, яке брало участь у погромах, мало власну мотивацію і чинило акт помсти за будь-які інші кривди. К. Струве додає, що, з одного боку, виконавці погромів уважали, що в такий спосіб карають прибічників радянської влади і тих, хто мав від неї зиск, а відтак мусив розділити відповідальність за її злочини; з іншого – публічне покарання мало вказати євреям на другорядне (підкорене) місце у суспільстві [26, с. 243].

Події свідчать, що ще зранку 29 червня усі вулиці міста були обклеєні заздалегідь заготовленими нацистськими агітками антиєврейського змісту, де євреїв називали «розпалювачами війни», «вбивцями українців та поляків». Збереглися спогади про те, як євреїв зганяли на центральні вулиці міста і змушували навколішки мити бруківку, переносити сміття губами, чистити туалети. І за цим ганебним дійством спостерігали інші львів'яни – українці і поляки [25]. Напередодні Другої світової війни у Львові проживало близько 100 тис. євреїв (30–32%) від загальної кількості мешканців міста [3; 13; 34, с. 137].

Філіп Фрідман згадував, що у липні 1941 р., коли у Львові німці чинили антиєврейські заходи, мешканці міста в них жодної участі не брали, а спроби німців налаштувати українців проти євреїв успіху не мали [30, с. 184]. Натомість десятки спогадів, зокрема рабина Давида Кахане, польськомовної єврейки Яніни Гешелес та інших осіб, які пережили Голокост у Львові, спростовують

цю думку. Д. Кахане згадував, що антисемейські акції із задоволенням і неприхованою зловтіхою спостерігали «арійські» мешканці міста. Вони натовпом бродили по дворах і коридорах тюрем і бачили страждання євреїв. Час від часу вигукували: «Розстріляйте цих вбивць!». То тут, то там знаходилися добровольці, які допомагали німцям бити євреїв. Адже з прибуттям гітлерівців Львів перетворився на арену бешкетів, що коїлися українцями. З районних міст приходили звістки про їхні жакливі виступи проти євреїв [37, с. 27].

Я. Гешелес вказувала на те, що на власні очі бачила на вулицях міста українців із палицями і залізниччям у руках, чула крики побитих. «Перед поштою стояли люди з лопатами, й українці їх били і кричали: «Юде!», «Юде!», – розповідала вона. До того ж бачила хлопців, які били євреїв мітлами, тріпачками, камінням і вели їх до «Бригідок» прибирати трупи. Навіть 6-річні хлопчачки кидалися на єврейських жінок та старих, видаючи їм волосся та бороди. Чула крики і плач. У родині Яніни всі були стурбовані подіями в місті і боялися виходити на вулицю [4, с. 27–29]. Проте трагічна доля не оминула їхньої родини. Батько дівчини – Генрік Беньямінович Гешелес – головний редактор львівської газети «Хвиля», відомий сіоністський діяч, який напередодні війни опублікував резолюцію зборів єврейської спільноти про лояльність до Польщі і готовність львівських євреїв пожертвувати своє життя та майно заради оборони вітчизни, загинув саме під час липневого погрому [5, с. 36–37].

Марія Гесьола згадувала, як вони з тіткою намагалися вмовити українців, які вдерлися до їхнього помешкання, не чіпати її дядька. Хлопчик років 9-ти вийшов уперед і сказав: «Ходімо, старий жид» [34, с. 164]. Залучення малих дітлахів до антисемейського спалаху насилля доводить, що антисемейські тенденції притаманні батькам чи загалом дорослим, які були поруч, передавалися молодшому поколінню і тим самим закладали основу для можливого подальшого насилля.

Я. Хонігсман у свій час писав, що побиттям євреїв, зокрема на вул. Замарстинівській займалася антисемейська налаштована юрба людей. Євреїв били палицями та залізними прутами [35, с. 114]. С. Рябенко аналізуючи спогади Я. Гешелес, звертає увагу на незрозумілу ідентифікацію людей: навіщо «українцям» кричати на євреїв німецькою мовою «Jude! Jude!», замість того, аби робити це українською чи, бодай, польською? Тому вважає, що кричали скоріше за все, німці або фольксдойче, проте аж ніяк не українці [24].

Тамара Браніцька розповідала, що їй та членам її сім'ї наказали тримати руки догори протягом 10–15 хв., доки йшли до тюрми на Лонцького (зараз там діє Національний музей-меморіал «Тюрма на Лонцького» – авт.). Під час крокування вулицею, люди бігли попереду і били їх палицями по голові. Крім того, натовп виламував із тротуару бруку, аби мати можливість жбурнути чимось у своїх жертв, супроводжуючи свої дії образливими вигуками. Повертаючись додому

перехожі продовжували закидувати їх камінням. Погромниками були не лише українці, але й поляки. «Ніхто не намагався допомогти, – згадує вона. – Навпаки, натовп наче отримував невимовне задоволення від усього цього» [33; 34, с. 144, 147, 168].

Леон Берк, якого привели на вулицю Лонцького 1 липня 1941 р., згадував, як натовп із побоями відтискав до стіни тюрми євреїв. Нападки, побиття і крики тривали майже цілий день. На паркані сиділи українці, які кричали: «Смерть євреям! Смерть капіталістам! Смерть комуністам!». У євреїв летіли каміння, палки та дубинки. «Щоразу, коли натовп атакував, нас відштовхували до стіни і ми наче намагалися просочитися крізь неї. – розповідав він. – Тоді ми присідали, стікаючи кров'ю, змучені болем» [34, с. 357].

Свідок подій, корінний львів'янин з Клепарова Євген Наконечний впевнений, що саме німці підбурювали родичів до розправи з євреями, які працювали на території тюрми. Євреїв називали винуватцями розстрілів і закликали до помсти заздалегідь наготованими металевими палицями. І дехто з родичів брався за них. Батьки помордованих мстилися за смерть своїх дітей. Однак випадки самосуду зі смертельними наслідками траплялися рідко. Масові розстріли в'язнів у галицьких містах і містечках викликали загальну стійку ненависть українського населення до радянської влади, її творців і пропагандистів комуністичної ідеології [20].

Про один із епізодів львівського погрому 30 червня – 1 липня 1941 р. розповіла Рузя Вагнер. Дівчина добре запам'ятала, як ловили євреїв-чоловіків для прибирання трупів в трьох львівських в'язницях, як погромники знущалися з неї та інших жінок, яких били, хапали за волосся, грабували. Внаслідок облави дівчина потрапила на подвір'я однієї з в'язниць. Погромники здирали одяг із жінок і чоловіків, а німці все це фотографували, до того ж змусили віддати всі гроші і коштовності. Під вечір євреїв із в'язниці відпустили додому, хоча повернулися далеко не всі [32, с. 45–49]. Роза Московіц мала шкільну подругу-комуністку, яку польська юрба схопила, побрила голову й погнала по вулиці. Дівчина бігла гола, волаючи від жаху. Повернувшись додому, наклала на себе руки. Поляк-рятівник євреїв описав випадок з єврейською дівчиною-підлітком, яку бив ланцюгом «парубок, кремезний як Геркулес» [34, с. 141, 168].

І.–П. Химка не одноразово коментуючи спогади Рузі Вагнер зауважив, що вони правдиві, оскільки підтвержені численними німецькими фото- і кінодокументами, що зберігаються в Канаді, США, Великій Британії, Німеччині. Дівчина ідентифікує погромників як «хулігани», «покидьки», «низи української національності/суспільства», «бандити», «вуличники», «міське шумовиння», «чернь», «орда»; розуміла, що епізод був не стихійний, а організований, але не знаючи точно, ким були погромники, називає їх просто «українцями». Водночас дівчина не завжди могла пояснити побачене, але вірно описала почуте від

інших. Канадський історик далі коментує, що то була не просто частина міського натовпу, а міліція, створена ОУН, представники якої затримували євреїв, проводили їх вулицями до тюрем, охороняли їх, щоб ті не втекли, і били кийками [32, с. 49–65; 34, с. 64, 66, 76]. Канадський вчений порівнює погром з «карнавалом» і називає погромників «карнавальною юрбою», яка складалася з українців та поляків. За спогадами євреїв, людьми керувала жадова крові та примітивні інстинкти. Юрба не була ініціатором погрому, але вона впливала на його перебіг [33; 34, с. 168].

Думку про те, що погромниками були українці і поляки висловив також Курт Левін (син вбитого львівського рабина Єзекіїля Левіна), яку підтримав В. Расевич. Свідок подій зазначав, що до їхнього помешкання ввалилися українці (напевно, українська міліція – авт.), які постачали німцям євреїв. Наразі ловили виключно чоловіків. Один з них витягнув Курта на вулицю, застосовуючи силу. На вулиці євреїв дикими криками зустрічав натовп людей, який складався з українців та поляків. Спочатку це були тільки вигуки, пізніше християни перейшли до рукоприкладства. Били палицями, парасолями, дряпали. Робили це не тільки чоловіки, але й розбурхані жінки. Вулиця, що вела до «Бригідок», вкрилася кров'ю і жертви доходили напівживими [23; 40, с. 57–60].

Німецький дипломат при командуванні 17-ї армії в Берлін повідомив, що у Львові спостерігав гострі виступи населення проти євреїв [9, с. 65]. Як писав у своїх спогадах Кость Паньківський, «вже починаючи з 1 липня містом пройшли з ініціативи німецького війська антижидівські ексцеси. ...Міське шумовиння використало нагоду та приєдналося до акції. В тих перших днях усе те проходило безкарно. Щоб зрозуміти як вулиця оцінювала політичне положення досить згадати, що те шумовиння, майже без винятку польське, грабуючи та побиваючи жидів, причіпляло собі блакитно-жовті відзнаки та намагалися говорити по-українськи» [21, с. 35–36].

Батько Є. Наконечного розповідав йому, як ходив до в'язниці на Лонцького і бачив, як під стінами тюрми били євреїв. Сам Євген був впевнений, що погром вчинило «міське шумовиння», «міська чернь» [34, с. 77] і погоджується з думкою Костя Паньківського про те, що більшість погромників була польськомовною, оскільки розмовляли «українською» з явним акцентом. Вони походили з «люмпенізовано-пролетарських» і криміналізованих околиць Львова: Замарстинова і Клепарова. Мета погромників була очевидною – поживитися єврейським «добром», хоча за непокою господарів могли не лише побити, але й убити. Вони не були «антиєврейськи» заангажовані, просто скористалися нагодою безкарно грабувати євреїв міста.

Очікуючи погрому, євреї нервували, але не панікували. Знайомі євреї Євгена вирішили не чинити опору, щоб не спровокувати погромників на застосування зброї, хоча все ж боялися, що вони використають проти них серпи, вила, сокири.

Старше покоління ще пам'ятало події листопада 1918 р., коли «міське шумовиння» і тюремний криміналітет влаштували кривавий погром, інспірований польськими антисемітами–ендеками як помсту євреям за їх лояльне ставлення до ЗУНР. Погромники швидко знаходили потрібні їм єврейські квартири, оскільки вони виділялися спеціальними мідними футлярчиками біля входних дверей – «мезузами» – своєрідними оберегами, в яких зберігалися пергаментні уривки зі Святого Письма. На думку Є. Наконечного, галицькі євреї не боялися проголошення Української держави ані 1918, ані 1941 рр., оскільки знали, що жодна українська політична сила не є антиєврейською і досягти з українцями консенсусу буде не складно. У 1941 р. вони сподівалися на відновлення широких прав і національно-культурної автономії, як в період ЗУНР [20, с. 105, 107, 112–116, 118]. Спогади Є. Наконечного зазнали критики з боку Ж. Ковби та С. Грачової, але тим не менш залишаються одним з малочисельних джерел українського походження, репрезентуючи «український» погляд на події у Львові влітку 1941 р.

М. Феллер також зазначав, що спровоковані німцями погроми здійснювали кримінальні елементи і ті, кого українська інтелігенція називала «міським шумовинням». Гітлерівці використали страх місцевих до євреїв–більшовиків і жагу помсти. Метою залучення євреїв до витягування трупів на подвір'я в'язниць стало «спокутування гріхів». Проте українська інтелігенція погромників засуджувала і допомагала євреям переховуватися [31, с. 209–210].

Ж. Ковба солідарна з тим, що німці намагалися задіяти місцеве населення в антиєврейських заходах, у листівках та інших пропагандистських матеріалах закликали до помсти «жидокомуні». Стихийні погроми чинили підбурювані нацистами місцеві мешканці. Представники айнзацгрупи нацьковували перехожих, особливо родичів загиблих, які прибували з сільських околиць Львова на впізнання своїх рідних і вигукували: «Жиди–комісари – кати!». Попри проголошені заборони на демонстрації і скупчення людей, німці дозволили розлюченим юрбам кілька днів вештатися містом і знущатися над євреями: бити, грабувати, забивати до смерті. Цілковитим природним гнівом і обуренням населення вони намагалися спрямувати саме на євреїв через чутки про замордованих українців та єврейських катів. Про замордованих поляків не згадувалося, а про єврейських жертв поготів. Про те, що вбивали ув'язнених незалежно від національності, знали далеко не всі. Серед погромників переважали антисоціальні, кримінальні елементи, серед них і українського походження. Галина Дидик добре запам'ятала атмосферу погромів: коли вели колону євреїв, то збожеволі від горя родичі вбитих кидалися їх бити, оскільки їм здавалося, що ті – винні, хоча насправді винні вже давно втекли. Старожили донині переконані, що погроми були очевидною провокацією [12, с. 74–76, 151–152; 36, с. 44].

Основними причинами львівського погрому Ж. Ковба вважала політику радянської влади і невдалу спробу ОУН підняти повстання до приходу німецьких окупантів. А нацистська провокація «єврейської провини», що вдало вписалася в існуючі стереотипи, стала лише приводом [36, с. 46].

Я. Ісаєвич, в цілому погоджуючись з думкою Є. Наконечного, зазначає, що попри те, що нацистська пропаганда доклала багато зусиль, аби приписати саме євреям вбивства енкаведистами політв'язнів, тим не менш їй не вдалося спровокувати масові погроми і знищити євреїв руками місцевого населення. Погроми на початку липня 1941 р. були обмеженими і влаштували їх декласовані елементи, яких львів'яни називали «люмпеном»/«шумовинням». Серед них були як поляки, так і українці, але більшість населення – польськомовна. Львівський професор–юрист Маврицій Аллерганд у щоденнику писав, що українці, які мали владу і вплив у місті, нічого не зробили, щоб запобігти погромам. Однак Я. Ісаєвич цієї позиції не поділяв і писав, що влада належала німцям, а проголошення Української держави нічого не змінило [10, с. 278]. Натомість Є. Наконечний був переконаний, що приписування структурам ОУН організації єврейських погромів є зловмисною вигадкою українофобів з метою дискредитації української визвольної боротьби [20, с. 127; 10, с. 280].

О. Гнатюк, бабуся з дідусем якої стали свідками нацистської окупації Львова, теж вважає, що винним у погромі початку липня був асоціальний елемент, який вдавав з себе українців. При цьому цитує молодого українського письменника Остапа Тарнавського, який писав, що з приходом німців на вулиці вийшло львівське «шумовиння» і відразу почало турбувати євреїв. Мало не попало і йому, адже не носив синьо–жовтої нарукавної пов'язки, що вважалося ознакою недоторканності. Такими пов'язками запаслися ті, хто навіть не знав української мови, але мали нагоду вільно відреагувати на пережите під час радянської влади. Польський свідок подій Тадеуш Томашевський у щоденнику записав, що спочатку польська юрба взялася грабувати крамниці, потім брала участь у знищенні радянської символіки, і нарешті активно підтримала цькування і приниження євреїв, що задовольняло примітивне відчуття справедливості, бажання помсти за життєві невдачі серед службовців найнижчого рангу, збіднілої інтелігенції тощо [5, с. 70–71].

Я. Кіт також впевнений, що у єврейських погромах у Львові брали участь не тільки українці, але й поляки. А спровокували ці події німецька окупаційна влада. «В мене є свідчення, що німці стояли по вулицях і спостерігали як б'ють євреїв, заставляють прибирати вулиці, провокують. Вони спостерігали за цим часто байдуже, часто радісно, сміялися, фотографували. Вони могли зупинити це, просто підійти і сказати – ні. Але цього не робили. Підходили і відтягували українців від євреїв українські священники, часто монахи–студити за

наказом митрополита Андрея Шептицького» [38], – говорить він. Натомість І.–П. Химка та М. Гаухман зазначають, що під вечір 1 липня 1941 р. погром припинив Вермахт, хоча окремі спалахи насильства траплялися ще кілька наступних днів [3; 34, с. 148]. Дійсно, до припинення насильства з боку християн–вірян долучилися священнослужителі УГКЦ і за кілька днів погроми стихли.

К. Струве пише, цивільне населення, яке спонтанно приєдналося до української міліції, пригнало набагато більше євреїв, ніж було необхідно для прибирання трупів. Сама ця робота вже була покаранням, а залучені до неї євреї стали предметом насмішок на вулицях і в тюрмах. Їх не лише били, але багатьох вбили. Кількість реальних жертв встановити складно, оскільки тіла ніхто не рахував. Діапазон жертв від 4 до 7 тис. осіб є перебільшеним, адже мова може йти про кілька сотень вбитих [26, с. 103–104; 28, с. 244]. І. Дерев'яний вважає, що протягом 30 червня – 3 липня 1941 р. у Львові від рук погромників загинуло щонайменше 200 осіб. З 3 липня розпочалися арешти євреїв вояками айнзацгрупи «С», і подальші репресивні заходи проводилися саме цією структурою та її допоміжними формаціями. Загалом протягом 1–5 липня загинуло 500–700 євреїв [8]. В. Расєвич пише, що у результаті погрому за перші три дні його жертвами стали більше 4 тис. євреїв. Побойів та принижень зазнало ще кілька тисяч осіб [23]. Інші дослідники оперують подібними цифрами, але уточнюють, що з них близько 700 євреїв загинули під час погромів [25].

Під час «Днів Петлюри»¹ у Львові знову відчувалися погромні настрої, які призвели до чергового насилля. Ширилися чутки про три вбивства в центрі міста і про те, що на вулицях і по домівках знову відбуваються облави на євреїв, яких грабували і забивали до безтями. Квартири спустошувалися. Цим займалися парубки з палицями в руках. Деякі з них носили українські стрічки [26, с. 115–117]. Проте К. Струве ці дні не розглядає як погромне явище на зразок 1 липня, а радше порівнює дійство з подіями 4–5 липня 1941 р., коли масові розстріли здійснювала айнзацгрупа «С». Погромницькі настрої 25–26 липня, дійсно існували, але насильницькі дії на вулицях носили поодинокий характер [28, с. 245].

Д. Кахане запам'ятав, як в ці дні українська поліція стала вдиратися до єврейських будинків і забирати в тюрму на Лонцького молодих чоловіків та жінок, яких не годували і час від часу били. Після «Днів Петлюри» додому не повернулося декілька тисяч євреїв, головним чином інтелігенція. Акцію не підтримала значна частина української інтелігенції,

¹ Антиєврейська акція у Львові, що тривала, за різними оцінками, протягом 25–30 липня 1941 р. і була приурочена до загибелі отамана армії УНР С. Петлюри, вбитого євресем Самуїлом (Шолем) Шварцбардом у Парижі нібито на знак помсти за безчинства та різанину євреїв. Насправді Петлюру вбили 25 травня 1926 р. і він офіційно не підтримував, а навпаки засуджував антиєврейські погроми в роки національно–визвольних змагань.

яка не поділяла грубих проявів антисемітизму з боку своїх співгромадян [37, с. 36]. Згідно одного з багаточисельних польських спогадів відомо, що представники старшого покоління української інтелігенції виявляли стримано-холодне ставлення до німецьких окупантів і, дійсно, засуджували антиєврейську політику, негативно ставлячись до тих українців, які «занадто вже плазували перед німцями» [5, с. 137]. Євреїв вивезла за місто і розстріляла німецька поліція безпеки. Акція була пов'язана із візитом Гімлера до Львова 21 липня 1941 р. [28, с. 245] і його натяком на незадовільне вирішення «єврейського питання».

І.-П. Химка відмічає, що про «Дні Петлюри» повідомляють багато єврейських мемуаристів, однак попри численні вказівки на антиєврейську акцію у свідченнях потерпілих, історикам не до кінця зрозуміло, чи така акція взагалі мала місце [34, с. 69]. Тим не менш, «не підлягає сумніву, що протягом липня 1941 р. загинули тисячі львівських євреїв, незалежно від віку, статусу і статті. – пише О. Гнатюк. – Геноцид у Львові, – як й в інших містах та місцевостях, – здійснювали нацисти. Однак без залучення заляканого і деморалізованого советським терором суспільства їм було набагато складніше втілити програму «ендлосингу» [5, с. 72].

Загальна кількість липневих жертв до нині достеменно не встановлена. Дослідники оперують різними цифрами, які не можна вважати остаточними і тим більше виваженими. К. Струве припускає, що мова може йти про 4 тис. осіб, страчених впродовж всього липня 1941 р. (разом із жертвами айнзацгрупи «С» від 5 липня, коли було вбито близько 2 тис. євреїв і жертвами львівської поліції безпеки від 25–26 липня, коли загинуло ще 1,5 тис. осіб) [28, с. 245]. Існують також дані про 3–4 тис. жертв упродовж 30 червня – 25 липня 1941 р. [16, с. 222], про 5 тис. страчених [15, с. 196], хоча в цю цифру явно записані жертви не лише погромів, але й усіх розстріляних нацистами євреїв. О. Бартов пише про 7–10 тис. жертв львівських погромів [2, с. 438], але дані значно завищені і не можуть серйозно сприйматися, можливо відображають загальну кількість жертв під час погромів в Східній Галичині.

Отже, у липні 1941 р. у Львові відбулися дві великі антиєврейські акції, які спровокувала окупаційна влада з метою якнайшвидше вирішити «єврейське питання». Їм допомагала місцева міліція, сформована з представників патріотично налаштованої молоді, яка забирала євреїв з домівок і гнала до тюрем для виносу тіл жертв НКВС чи використовувала для інших видів робіт. Під час проходження груп євреїв скрізь натовп місцян та біля самих тюрем, частина нелояльно налаштованих галичан (українців, поляків) чинила аморально: цькували, знущалися, били, закидували євреїв камінням, вважаючи їх винними у злочинах «жидобільшовиків», «жидокомуни». Справжнє число липневих втрат встановити складно, оскільки науковці оперують різними цифрами від кілька сотень до кілька тисяч жертв. Хоча змішувати кількість жертв розстрілів

нацистів з кількістю жертв погромників вважаємо не доречним, оскільки мотивація та дії кривдників були різними. Якщо окупанти завчасно отримали вказівки під будь-яким приводом очистити територію від євреїв і почали втілювати їх в життя використовуючи привід «помсти» за розстріляних бранців львівських тюрем, то місцеві жителі мстилися спонтанно, заздалегідь не плануючи. Українці та поляки, здебільшого, знущалися над євреями, грабували і ображали, адже відомостей про випадки цілеспрямованих вбивств на ґрунті «міжнаціональної ворожнечі» існує обмаль. Тому стверджувати, що жертвами погромників стали тисячі львівських євреїв підстав немає, мова може йти про десятки, можливо, кілька сотень осіб. Тисячі єврейських жертв лишаються на совісті окупаційної влади, насамперед, айнзацгрупи С, дивізії СС «Вікінг» та інших німецьких поліційних підрозділів, що у липні 1941 р. тимчасово перебували у Львові і проводили масові розстріли відповідно до внутрішніх інструкцій.

Список використаних джерел

1. Бартов, О., 2010. 'Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні': пер. з англ., Київ: *Зовнішторгвидав; Український центр вивчення історії Голокосту*, 300 с.
2. Бартов, О., 2015. 'Білі плями та чорні діри: минуле та сьогодення Східної Галичини'; у кн. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*; за ред. Рея Брандона та Венді Лауер; пер. з англ., Київ: *Дух і Літера*, с.433–480.
3. Гаухман, М., 2019. 'Львівський погром'. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0630T/?fbclid=IwAR0LkX15Kr5bJcJZgPyNoI98lx3CylCrfg6DZh03ftY-J14dOyZL8FIFz8Q> Дата звернення: 30.06.2019.
4. Гешелес, Я., 2011. 'Очима дванадцятирічної дівчинки', Київ: *Дух і Літера*, 96 с.
5. Гнатюк, О., 2017. 'Відвага і страх': пер. з польськ., вид. 3–те, Київ: *Дух і Літера*, 496 с.
6. Гулай, В., 2012. 'Загострення міжетнічних відносин в Західній Україні на початковому етапі німецько-радянської війни в контексті етнополітичної політики тоталітарних режимів', *Гілея*, Вип.57, №2, с.99–104.
7. Гулай, В., 2016. 'Дискурс міжетнічної комунікації у трикутні «Галичина» в період «остаточного вирішення єврейського питання»', *Проблеми історії Голокосту*, №8, с.89–99.
8. Дерев'яний, І., 2017. 'Події у Львові на початку нацистсько-радянської війни (червень–липень 1941 р.) в українсько-єврейському конфлікті пам'ятей: конструювання стереотипів, історична ретроспектива та перспективи подолання', *Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Національні меншини і колективна пам'ять титульних націй: дилеми (не)забуття» (Рівне, 30–31 березня 2017 р.)*. URL: http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/Derevyanyi_I.pdf Дата звернення: 15.10.2018.
9. Дюков, А., 2009. 'Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса»', 2–е изд., Москва: *Фонд «Историческая память»*, 176 с.
10. Ісаєвич, Я., 2006. 'Загибель євреїв Львова – спогади і роздуми очевидця'; у кн. С. Наконечний. *«Шоа» у Львові*, вид. 2–ге, Львів. URL: www.e-reading.club/chapter.php/1042738/71/Nakonechnyy_-_Shoa_u_Lvovi.html Дата звернення: 30.06.2019.
11. Йонес, Е., 1999. 'Євреї Львова в гоdy Другої мирової війни і Катастрофи європейського єврейства (1939–1944)'; пер. с иврита, Москва: *Російська бібліотека Холокосту*, 488 с.
12. Ковба, Ж., 2009. 'Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»', вид. 3–те, Київ: *Дух і Літера*, 296 с.
13. Космарский, А., 2016. 'Погром на троих. Эсэсовцы, бандеровцы, толпа – кто и зачем мучил евреев Львова 1 июля

1941 г. URL: <https://lenta.ru/articles/2016/07/01/lemberg> Дата звернення 3.12.2018.

14. Круглов, А., 2010. 'Погромы в Восточной Галиции лета 1941 года: организаторы, участники, масштабы и последствия', *Проблеми історії Голокосту*, №5, с.56–74.

15. Круглов, А., 2017. 'Холокост в Украине: зона немецкой военной администрации, румынская зона оккупации, дистрикт «Галичина», Закарпатье в составе Венгрии (1939–1944): монография»; А. Круглов, А. Уманский, И. Щупак, Днепро: «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 456 с.

16. Лауер, В., 2018. 'Погромы, насилие наповну та геноцид у Західній Україні влітку 1941: історія, пояснення та порівняння', *Проблеми історії Голокосту: український вимір*, №10, с.214–255.

17. Мартиненко, Т., 2014. 'Реакція неєврейського населення Львова на Голокост (1941–1943): специфіка поведінки в умовах міста', *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, №1 (ч.1), с.70–77.

18. Масловський, В., 1997. 'Трагедія галицького єврейства', Львів: *Редакція газети «Вільна Україна»*, 56 с.

19. Мельник, І. 'Липень 1941 року у Львові'. URL: <https://zbgis.eu/node/53859> Дата звернення 18.05.2018.

20. Наконечний, С., 2006. '«Шоа» у Львові', вид. 2-ге, Львів, 284 с.

21. Паньківський, К., 1970. 'Від держави до комітету: Літо 1941 р. у Львові', вид. 2-ге, Нью-Йорк; Торонто: *Ключі*, 150 с.

22. Радченко, Ю., 2018. 'Холокост, «польский народ» и «бандеризм»: опасные игры с историей'. URL: www.polonews.in.ua/opinie/kholokost-polskij-narod-y-banderyzm-opasnye-uhry-s-ystorye Дата звернення 18.09.2018.

23. Расевич, В., 2008. 'Львівський погром'. URL: www.zaxid.net/lvivskiy_pogrom_n1058971 Дата звернення 25.06.2019

24. Рябенко, С., 2013. 'Слідами «Львівського погрому» Джона-Пола Химки'. URL: www.istpravda.com.ua/articles/2013/02/20/112766 Дата звернення 18.05.2018.

25. Стадник, Г., 2011. 'Єврейські погроми у Львові: забутий Голокост'. URL: www.dw.com/uk/єврейські-погроми-у-львові-забутий-голокост/a-15394438 Дата звернення 18.05.2018.

26. Струве, К., 2013. 'Команда особого призначення «Львов», українська міліція і «Дни Петлюры» 25 і 26 июля 1941 г.', *Проблеми історії Голокосту*, №6, с.102–124.

27. Струве, К., 2017. 'Команда особого призначення «Львов», українська міліція і так називаемые «Дни Петлюры» 25–26 июля 1941 года', *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры (русское издание)*, №1. URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss27.html> Дата звернення 18.05.2018.

28. Струве, К., 2017. 'ОУН(б), німці та антисемітське насильство в Галичині влітку 1941 р.', *Україна модерна*, №24 (Єврейські історії українських теренів), с.234–255.

29. Струве, К., 2018. 'Масові вбивства в'язнів львівських тюрем: що відомо про місця та кількість жертв?'. URL: <http://uamoderna.com/md/struve-lonckocho> Дата звернення 18.05.2018.

30. 'Філіп Фрідман – свідок загибелі львівських євреїв (публікація Ж. Ковби)', *Проблеми історії Голокосту*, 2006, Вип.3, с.176–189.

31. Феллер, М., 1998. 'Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них', Дрогобич, 375 с.

32. Химка, І.–П., 2008. 'Достовірність свідчення: реляція Рузі Вагнер про львівський погром влітку 1941 р.', *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, №2 (4), с.43–79.

33. Химка, Д.–П., 2012. 'Львівський погром 1941 року: Німці, українські націоналісти і карнавальна юрба'. URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550> Дата звернення 18.05.2018.

34. Химка, І.–П., 2019. 'Українсько-єврейські взаємини: від історії до пам'яті', Київ: *Дух і Літера*, 384 с.

35. Хонингсман, Я., 1998. 'Катастрофа євреїв Західної України. Євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1939–1945 гг.', Львов, 352 с.

36. Хруслінська, І., Тима, П., 2011. 'Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини', Київ: *Дух і Літера*, 328 с.

37. 'Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане', 2009, упор. Ж. Ковба, вид. 2-ге, Київ: *Дух і Літера*, 276 с.

38. 'Ярослав Кіт і аспекти львівських погромів'. URL: <https://varianty.lviv.ua/21381-yaroslav-kit-i-aspekty-lvivskiykh-pogromiv> Дата звернення 18.05.2018.

39. Kopstein, J., Wittenberg, J., 2018. 'Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust', Cornell University Press, 184 p.

40. Lewin, K., 2006. 'Przezyłem: Saga Sw. Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa', Warszawa: *Fundacja Zeszytów Literackich*, 188 s.

41. Struve, K., 2015. 'Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine', Oldenburg, 754 p.

References

1. Bartov, O., 2010. 'Sterti. Znykajuchi slidy jevrei'v Galychyny v suchasnij Ukraini (Erased. Rubbed Disappearing traces of Galician Jews in modern Ukraine)': per. z angl., Kyi'v: *Zovnishtorgvydav; Ukrai'ns'kyj centr vyvchennja istorii' Golokostu*, 300 s.

2. Bartov, O., 2015. 'Bili pljamy ta chorni diry: mynule ta s'ogodennja Shidnoi' Galychyny (White spots and black holes: the past and present of Eastern Galicia)'; u kn. *Shoa v Ukrai'ni: istorija, svidchennja, uvichnennja*; za red. Reja Brandona ta Vendi Lauer; per. z angl., Kyi'v: *Duh i Litera*, s.433–480.

3. Gauhman, M., 2019. 'L'viv's'kyj pogrom (Lviv pogrom)'. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0630T/?fbclid=IwAR0LkX15Kr5bJcJZgPyNo198lx3CylCrfg6DZh03fty-J14dOyzL8FIFz8Q> Data zvernennja: 30.06.2019.

4. Gesheles, Ja., 2011. 'Ochyma dvanadcytyrchnoi' divchynky (Eyes of the 12th girl)', Kyi'v: *Duh i Litera*, 96 s.

5. Gnatjuk, O., 2017. 'Vidvaga i strah (Courage and fear)': per. z pol's'k., vyd. 3–tje, Kyi'v: *Duh i Litera*, 496 s.

6. Gulaj, V., 2012. 'Zagostrennja mizhnetichnyh vidnosyn v Zahidnij Ukraini na pochatkovomu etapi nimec'ko-radjans'koi' vijny v konteksti etnonacional'noi' polityky totalitarnyh rezhymiv (Aggravation of interethnic relations in Western Ukraine at the initial stage of the German-Soviet war in the context of ethnonational policy of totalitarian regimes)', *Gileja*, Vyp.57, №2, s.99–104.

7. Gulaj, V., 2016. 'Dyskurs mizhnetichnoi' komunikacii' u dystrykti «Galychyna» v period «ostatocznego vyvishennja jevrejs'kogo pytannja» (The discourse of interethnic communication in the Galicia district during the «final settlement of the Jewish question»)', *Problemy istorii' Golokostu*, №8, s.89–99.

8. Derev'janij, I., 2017. 'Podii' u L'vovi na pochatku nacysts'ko-radjans'koi' vijny (cherven'-lypen') 1941 r.) v ukrai'ns'ko-jevrejs'komi konflikti pam'jatej: konstrujuvannja stereotypiv, istorychna retrospektyva ta perspektyvy podolannja (Events in Lviv at the beginning of the Nazi-Soviet War (June–July 1941) in the Ukrainian-Jewish Conflict of Memory: constructing stereotypes, historical retrospective and perspectives for overcoming)', *Materialy IV' Vseukrai'ns'koi' naukovy-praktychnoi' konferencii' «Nacional'ni menshyny i kolektyvna pam'jat' tytul'nyh nacij: dylemy (nezabutnja)» (Rivne, 30–31 bereznya 2017 r.)*. URL: http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/Derevyanyi_I.pdf Data zvernennja: 15.10.2018.

9. Djukov, A., 2009. 'Vtorostepennyj vrag. OUN, UPA i reshenie «evrejskogo voprosa» (Secondary enemy. OUN, UPA and the decision of the «Jewish question»)', 2–e izd., Moskva: *Fond «Istoricheskaja pamjat'»*, 176 s.

10. Isajevych, Ja., 2006. 'Zagybel' jevrei'v L'vova – spogady i rozдумы ochevydcja (The death of the Jews of Lviv – the memoirs and thoughts of the eyewitness)'; u kn. Je. Nakonechnyj. «Shoa» u L'vov, vyd. 2–ge, L'viv. URL: www.e-reading.club/chapter.php/1042738/71/Nakonechnyj_-_Shoa_u_Lvovi.html Data zvernennja: 30.06.2019.

11. Jones, E., 1999. 'Evrei L'vova v gody Vtoroj mirovoj vojny i Katastrofy evropejskogo evrejstva (1939–1944) (Jews of Lviv during the Second World War and the Holocaust of European Jewry, 1939–1944)'; per. s ivrita, Moskva: *Rossijskaja biblioteka Holokosta*, 488 s.

12. Kovba, Zh., 2009. 'Ljudjanist' u bezodni pekla. Povedinka miscevojo naselennja Shidnoi' Galychyny v roky «ostatocznego rozv'jazannja jevrejs'kogo pytannja» (Humanity in the depths of hell. Behavior of the local population of Eastern Galicia during the «final settlement of the Jewish question»)', vyd. 3–tje, Kyi'v: *Duh i Litera*, 296 s.

13. Kosmarskij, A., 2016. 'Pogrom na troih. Jesjesovcy, banderovcy, tolja – kto i zachem muchil evreev L'vova 1 ijulja 1941 g. (Pogrom for three. SS, Bandera, the crowd – who and why tormented the Jews of Lviv July 1, 1941)'. URL: [https://zbruc.eu/node/53859](https://lenta.ru/articles/2016/07/01/lemberg>Data zvernennja 3.12.2018.</p>
<p>14. Kruglov, A., 2010. 'Pogromy v Vostochnoj Galicii leta 1941 goda: organizatory, uchastniki, masshtaby i posledstvija (Pogroms in Eastern Galicia in the summer of 1941: organizers, participants, scope and consequences)', <i>Problemy istorii Golokostu</i>, №5, s.56–74.</p>
<p>15. Kruglov, A., 2017. 'Holokost v Ukraine: zona nemeckoj voennoj administracii, rumynskaja zona okkupacii, distrikt «Galichina», Zakarpat'є v sostave Vengrii (1939–1944): monografija (Holocaust in Ukraine: the zone of the German military administration, the Romanian occupation zone, the district «Galicia», Transcarpathia as part of Hungary (1939–1944): monograph)'; A. Kruglov, A. Umanskij, I. Shhupak, Dnipro: «Tkuma»; <i>ChP «Lira LTD»</i>, 456 s.</p>
<p>16. Lauer, V., 2018. 'Pogromy, nasyllja natovpu ta genocyd u Zahidnij Ukraini vlitku 1941: istorija, pojasnennja ta porivnannja (Pogroms, violence in the crowd and genocide in Western Ukraine in the summer of 1941: history, explanation and comparison)', <i>Problemy istorii Golokostu: ukrai'ns'kyj vymir</i>, №10, s.214–255.</p>
<p>17. Martynenko, T., 2014. 'Reakcija nejevrejs'kogo naselennja L'vova na Golokost (1941–1943): specyfika povedinky v umovah mista (The reaction of the non-Jewish population of Lviv to the Holocaust (1941–1943): specificity of behavior in the city)', <i>Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatjuka. Serija: Istorija</i>, №1 (ch.1), s.70–77.</p>
<p>18. Maslovs'kyj, V., 1997. 'Tragedija galyc'kogo jevrejstva (Tragedy of Galician Jewry)', L'viv: <i>Redakcija gazety «Vil'na Ukrain'na»</i>, 56 s.</p>
<p>19. Mel'nyk, I. 'Lypen' 1941 roku u L'vovi (July 1941 in Lviv)'. URL: <a href=) Data zvernennja 18.05.2018.
20. Nakonechnyj, Je., 2006. '«Shoa» u L'vovi (Shoah in Lviv)', vyd. 2–ge, L'viv, 284 s.
21. Pan'kivs'kyj, K., 1970. 'Vid derzhavy do komitetu: Lito 1941 r. u L'vovi (From State to Committee: Summer 1941 in Lviv)', vyd. 2–ge, N'ju-Jork; Toronto: *Kljuchi*, 150 s.
22. Radchenko, Ju., 2018. 'Holokost, «pol'skij narod» i «banderizm»: opasnye igry s istoriej (Holocaust, Polish people and Banderizm: dangerous games with history)'. URL: www.polonews.in.ua/opinie/kholokost-polskij-narod-y-banderyzm-opasnye-yhry-s-ystoriej Data zvernennja 18.09.2018.
23. Rasevych, V., 2008. 'L'vivs'kyj pogrom (Lviv pogrom)'. URL: www.zaxid.net/lvivskiy_pogrom_n1058971 Data zvernennja 25.06.2019
24. Rjabenko, S., 2013. 'Slidamy «L'vivs'kogo pogromu» Dzhona–Pola Hymky (In the footsteps of the Lviv pogrom of John–Paul Khimka)'. URL: www.istpravda.com.ua/articles/2013/02/20/112766 Data zvernennja 18.05.2018.
25. Stadnyk, G., 2011. 'Jevrejs'ki pogromy u L'vovi: zabutyj Golokost (Jewish pogroms in Lviv: a forgotten Holocaust)'. URL: www.dw.com/uk/jevrejs'ki-pogromy-u-l'vovi-zabutyj-golokost/a-15394438 Data zvernennja 18.05.2018.
26. Struve, K., 2013. 'Komanda osobogo naznachenija «L'vov», ukrainskaja milicija i «Dni Petljury» 25 i 26 ijulja 1941 g. (Special purpose team «Lviv», Ukrainian police and «Days of Petlura» on July 25 and 26, 1941)', *Problemy istorii Golokostu*, №6, s.102–124.
27. Struve, K., 2017. 'Komanda osobogo naznachenija «L'vov», ukrainskaja milicija i tak nazyvayemye «Dni Petljury» 25–26 ijulja 1941 goda (Special purpose team «Lviv», Ukrainian police and «Days of Petlura» on July 25 and 26, 1941)', *Forum novejshej vostochnoevropskoj istorii i kul'tury (russkoe izdanie)*, №1. URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss27.html> Data zvernennja 18.05.2018.
28. Struve, K., 2017. 'OUN(b), nimci ta antyjevrejs'ke nasyll'stvo v Galychyni vlitku 1941 r. (OUN (b), Germans and anti-Jewish violence in Galicia in the summer of 1941)', *Ukrain'na moderna*, №24 (Jevrejs'ki istorii ukrai'ns'kyh tereniv), s.234–255.
29. Struve, K., 2018. 'Masovi vbyvstva v'jazniv l'vivs'kyh tjurem: shho vidomo pro miscja ta kil'kist' zhertyv? (Massacres of prisoners in Lvov prisons: what is known about places and number of victims?)'. URL: <http://uamoderna.com/md/struve-lonckoho> Data zvernennja 18.05.2018.
30. 'Filip Fridman – svidok zagybeli l'vivs'kyh jevrej'v (publikacija Zh. Kovby) (Philip Friedman – witness of the death of Lviv Jews (published by J. Kovba)', *Problemy istorii Golokostu*, 2006, Vyp.3, s.176–189.
31. Feller, M., 1998. 'Poshuky, spogady, rozdumy jevreja, jakyj pam'jataje svoi'h didiv, pro ukrai'ns'ko-jevrejs'ki vzajemny, osoblyvo pro neljuds'ke i ljudjane v nyh (Searches, memories, reflections of a Jew who remembers his grandfathers, about Ukrainian–Jewish relations, especially about inhuman and human beings in them)', *Drogobych*, 375 s.
32. Hymka, I.–P., 2008. 'Dostovirnist' svidchennja: reljacija Ruzi Vagner pro l'vivs'kyj pogrom vlitku 1941 r. (Reliability of the testimony: Ruzya Wagner's relational about the Lviv pogrom in the summer of 1941)', *Golokost i suchasnist' Studii v Ukraini i sviti*, №2 (4), s.43–79.
33. Hymka, D.–P., 2012. 'L'vivs'kyj pogrom 1941 roku: Nimci, ukrai'ns'ki nacionalisty i karnaval'na jurba (Lviv pogrom of 1941: Germans, Ukrainian nationalists and carnival crowds)'. URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/12/20/93550> Data zvernennja 18.05.2018.
34. Hymka, I.–P., 2019. 'Ukrai'ns'ko-jevrejs'ki vzajemny: vid istorii do pam'jati (Ukrainian–Jewish Relations: From History to Memory)', Kyi'v: *Duh i Litera*, 384 s.
35. Honigsman, Ja., 1998. 'Katastrofa evreev Zapadnoj Ukrainy. Evrei Vostochnoj Galicii, Zapadnoj Volyni, Bukoviny i Zakarpat'ja v 1939–1945 gg. (The Catastrophe of the Jews of Western Ukraine, Jews of Eastern Galicia, Western Volyn, Bukovina and Transcarpathia in 1939–1945)', L'vov, 352 s.
36. Hruslins'ka, I., Tyma, P., 2011. 'Dialogy porozuminnja. Ukrai'ns'ko-jevrejs'ki vzajemny (Dialogues of Understanding. Ukrainian–Jewish relations)', Kyi'v: *Duh i Litera*, 328 s.
37. 'Shhodennyk L'vivs'kogo getto. Spogady rabyna Davyda Kahane (Diary of the Lviv ghetto. Memoirs of Rabbi David Kahane)', 2009, upor. Zh. Kovba, vyd. 2–ge, Kyi'v: *Duh i Litera*, 276 s.
38. 'Jaroslav Kit i aspekty l'vivs'kyh pogromiv (Jaroslav Kit and aspects of Lviv pogroms)'. URL: <https://varianty.lviv.ua/21381-jaroslav-kit-i-aspekty-lvivskykh-pohromiv> Data zvernennja 18.05.2018.
39. Kopstein, J., Wittenberg, J., 2018. 'Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust', Cornell University Press, 184 p.
40. Lewin, K., 2006. 'Przezylem: Saga Sw. Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa', Warszawa: *Fundacja Zeszytów Literackich*, 188 s.
41. Struve, K., 2015. 'Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine', Oldenburg, 754 p.

* * *